

Творчеството на Станислав Лем – рецепция, адаптации, проблеми на превода, свързани с неологизмите

Станислав Лем е един от най-познатите полски писатели и философи. Най-известен е със своите фантастични творби, чието влияние върху световната фантастична литература често се сравнява с това на Уелс. Според данните, представени на официалната страница на автора, творбите му са преведени на 41 езика (авторът сам спомена за 44, тъй като някои от тях са нелегални¹) и издадени в повече от 30 милиона екземпляра². Това прави Лем най-често превеждан полски писател, а имаше време, когато той бе най-четен сред неанглийскоезични фантастични писатели.

Лем е роден на 12.9.1921 в Лвов (днес Украйна). До началото на война между Германия и Съветския съюз следва медицина, но войната прекъсва тези планове. Две години по-късно бъдещият писател трябва да се премести в Краков, за да не бъде принуден да приеме съветското гражданство. Там отново започва да следва медицина и пак не завърши следването – не се явява на последния изпит, като това би го принудило той да работи като военен лекар. От 1947 до 1950 работи като младшия асистент в Научния консерваторий в Краков. В този град той остава до 1982 година. Тогава напуска родината си заради военното положение и отива първо в Берлин, където получава стипендия на Wissenschaftskolleg zu Berlin, а после във Виена, където остава до 1988³. Чак тогава се завръща в Краков, където живее до смъртта си на 27.3.2006. Неговото име е дадено на една от улиците в Краков⁴ и на астероида 3836 Лем⁵.

За пръв път С. Лем започва да публикува още през 1946 година, а първите му творби са посветени на войната и времето на германската окупация. Първите фантастични творби, разкази “Чуждият” и “История на едно откритие” се публикуват в същото време, в „Tygodnik Powszechny”. Същата година се издава първата му новела, “Човекът от Марс”. Две години по-късно писателят започва да пише първия си роман, “Болницата на промяна”, но той се издава чак след 7 години, когато писателят дописа още два тома, по-подходящи за изисквания на цензорите. Затова първата му книга стават “Астронавтите”, издадени през 1951 година. Творбите на Лем от това време строго пазят правилата на социалистическия реализъм, което се изискваше от цензорите, и затова авторът дълго време не позволява те да се публикуват отново,

¹ <http://tygodnik2003-2007.onet.pl/1596,1257578,2,381452,felieton.html>

² <http://solaris.lem.pl/faq#tlumaczenia>

³ http://wyborcza.pl/1,75480,6110476,Moj_przyjaciol_pesymista.html

⁴ http://www.cyfronet.krakow.pl/mk/bip/rada/uchwaly/show_pdf.php?id=33060

⁵ <http://ssd.jpl.nasa.gov/sbdb.cgi?sstr=3836>

особено “Сезам”, където за пръв път се появяват разказите за Ийон Тихи. Важно е обаче, че точно издаването на “Астронавтите” убеди Лем той да стане професионален писател.

Неговото творчество разцъфтява след XX събрание на КПСС (1956), когато вече не беше нужно стриктно да се придържа към социалистическия реализъм. Той публикува 17 творби в течение на следващите 10 години. Те са превеждани на редица други езици, в началото само в страните на социалистическия лагер, а после и в западните държави. По това време се издава и първата философска книга от Лем – “Диалозите” (1957), която заедно със “Summa technologiae” и “Фантастика и футурология” се смятат за най-добрите му произведения от област на философия и футурология.

Международно известен става с “Кибериада”, после постига успех с „Głos Pana”, “Непобедимият” и “Мемоари, намерени във вана”, но най-известния му роман до ден днешен остава “Соларис”, по който бяха снети два кинофилма, единят от руския режисьор Тарковски (1972), другият от Содерберг (2002) и един телевизионен филм в две части, от Николай Ниренбург (1970). Сред най-добрите му творби, през 50-те и 60-те години се появяват още: “Звездните дневници”, “Завръщане от звездите”, “Едем” и “Пиключенията на звездния навигатор Пиркс”. В тях най-често се занимава с въпроса за неразбираемостта на чужди цивилизации и бъдещото развитие на техниката. Важни са също и идеите за възможността да се създадат утопийните условия на живота, когато на никого не му се иска да направи нещо, щом е в състояние да направи всичко.

Последният му разказ беше “Фиаско” (1987), написан, като единствена от книгите му, по поръчка на издателството⁶. От това време Лем се занимава главно с публицистика, а събрани фейлетони бяха публикувани в няколко тома.

Много творби на Станислав Лем станаха инспирация за други културни произведения, било ли телевизионни, било филмови, макар, че самият автор най-често бе недоволен от резултати. Както вече споменах, най-известните са киноадаптации на “Соларис”. Освен тях, в Полша бяха създадени няколко анимационни филма от Кшиштоф Дембовски, за които основа бяха оригинални сценарии от Лем, кратки телевизионни филмове по разкази: “III – от спомените на Ийон Тихи”, “Приятел”, “Съществувате ли, мистър Джоунс?” (под заглавие “Миш-маш”, полската версия от Анджей Вайда, английската от Майкъл Харт), както и по-дълги продукции, базирани на романите: “Изследване” (две адаптации, филм от 1973 и телевизионен театър от

⁶ <http://solaris.lem.pl/ksiazki/beletrystyka/fiasco>

1997) и “Болницата на промяната” (1978). Двете адаптации имат и разкази за навигатора Пиркс – полско-съветската от 1978, и унгарския сериал от 1972. Унгарците през 2009 година са снели и филм “1”, който използва идеята от разказа “Една минута на човечеството”. Творбите на Лем са били адаптирани и от германците – за пръв път през 1960, когато “Астронавтите” бяха снети като “Мълчаща звезда” (после филмът с английския дабинг бе излъчван във Великобритания и САЩ), следващите – през 1994 (“Марианенграбен”, по оригинален сценарий), и през 2007 – минисериал “Ийон Тихи – звездният пътешественик”. Чехите са адаптирали “Облакът на Магелан”, като “Икаррия ХВ-1”, “Седмото пътешествие” от “Кибериада” беше използвано в холандския филм “Жертвата на мозък” от 1988, а “Конгресът по футурология” в израелската адаптация ще е готов през 2010 година. Интересен е и фактът, че “Кибериада” стана вдъхновение и за две музични творби – през 1971 текста на “Кибериада” използва Кшиштоф Мейер в своята опера⁷, а през 2002 – в кантата “Флуф” финският автор – Еса-Пекка Салонен.⁸

Благодарение на своите успехи, писателят получи много награди и ордени. Освен осемте награди в област литература, два пъти беше награждаван от полските министерства (на културата, и на външните работи, за популяризация на полската култура в други държави), Станислав Лем бе удостоен с пет ордена – Златния Крест за Заслуги (1955), Полония Реститута от IV (1959) и III (1970) ранг, Орден на Знамето на Труда (1979) и Орден на Белия Орел, най-високия орден на полската държава (1997). Също така, пет висши учебни заведения го удостоиха като доктор хонорис кауза – Броцлавският технически университет (1981)⁹, Ополският университет (1997)¹⁰, Ягелонският университет в Краков¹¹ и Лвовският университет (1998) и Университет в Билефелд (2003)¹².

На български език са преведени само част от произведенията на Лем. Достъпни за българския читател са книгите посветени на контакт с чуждите цивилизации, както “Солярис”, “Непобедимият”, “Едем”. Те не стават особено сложни за преводача, ако вземем предвид, колко комплициран език бе използван от писателя. В тия творби най-важното е съдържанието и идеите, а начинът по който се предават, не се различава много от стандартния полски език. Същото се отнася и към творбите, свързани с

⁷ Jabłoński Maciej (red.): *Krzysztof Meyer : do i od kompozytora*. Poznań: Ars Nova, 1994, ss. 124, 126, 170. ISBN 83-85409-36-X.

⁸ http://www.chesternovello.com/default.aspx?TabId=2432&State_3041=2&workId_3041=7865

⁹ <http://www.pwr.wroc.pl/14784.xml>

¹⁰ <http://www.uni.opole.pl/show.php?id=240&lang=pl&m=12>

¹¹ <http://www.uj.edu.pl/dispatch.jsp?item=uniwersytet/wyroznienia/honoris.jsp>

¹² http://bis.unibielefeld.de/infomanager/SilverStream/Pages/Pressemitteilungen_Detail_Web.html?query=PRESSEMITTEILUNGEN.ID+%3D+17974

навигатора Пиркс. На българския читател са дадени част от разказите за приключенията му и романът “Фиаско”. За съжаление обаче не са преведени известни разкази от този цикъл, въпреки че и те са доста важни, гледайки от гледната точка на философията.

По-сложната е ситуацията с творби, които можем да определим като гротескно-лудични. За гротескните смятам всички творби свързани чрез Ийон Тихи, техния херой. Това са: “Звездните дневници”, днес много често издавани заедно с “Конгрес по футурология”, “Мир на земята” и “Оглед на място”, а също така и по-малки разкази, “Ползата от змея” и “Последното пътешествие на Ийон Тихи”. При тези творби вече в по-голямо количество може да се забележи и особена езикова стилизация, много типична за автора, която придава на тях уникален вид. За българския читател, за съжаление не са достъпни нито “Мир на земята” (в тази книга авторът представя много интересната идея развитието на оръжията да се премести от Земята на Луната, без да може да се наблюдава, как протича то), нито повечето от разказите от цикъл “Спомените на Ийон Тихи” (в Полша обикновено издаван като част от “Звездните дневници”, авторът разгръща тук определени философски въпроси, като – възможно ли е да се създаде изкуствена душа за човека, до какво може да доведе създаването на изкуствена интелигенция, дали роботът може да полудее, или – дали информацията тежи и до какво може да доведе унищожението на цялото знание, събрано от човечеството). И “Звездните дневници” до 2009 година не са били преведени цялостно, в книжното издание са липсвали пътешествия дванадесето, двадесет и първо (най-обширното) и двадесет и четвърто, при това последното беше публикувано по-рано в интернет. От гледната точка на преводача, цикълът на Ийон Тихи е по-тежък от споменатите преди, защото освен обикновена фантастична лексика, започват да се появяват и неологизмите, които много често трябва да предизвикват у читателя определени впечатления, използвайки юмора и, също често, двойни значения. Такива неологизми са особено тежки за преводача. Най-голямото количество на неологизмите се появява в “Конгрес по футурология”. Това се дължи на сюжета – Ийон Тихи по време на конгреса става жертва на халюцинации и има впечатление да се събужда след много години хибернация. Използвани от автора неологизми имат за цел да подчертаят чуждостта на тогавашния свет и колко трудно човекът да разбере реалността, с която няма нищо общо. Те се отнасят главно към “реалии”, тоест тяхната цел е да назовават предметите, явленията и идеите, които не съществуват в реалния свят и поради тази причина не съществуват думи, с които те могат да бъдат назовани.

Лудичните творби са три (макар, че има и изданията, където всичките се публикуват като една книга), те са: “Приказките на роботите”, “Кибериада” и “Повторението”. Въпросът на българските им преводи е доста сложен. Най-напред се появи превод на “Приказките на роботите”, под българското заглавие “Кибериада”. Интересното е, че в неговия състав има само три разказа от “Кибериада”, а имаше и четири разказа от цикъл на навигатора Пиркс – които принадлежат към съвсем друг жанр и нямат нищо общо с “Кибериада”. Преводът се появи през 1969, направен от Васил Кинов. Преводачът, който после щеше да стане един от най-известните преводачи на полската литература, по това време още нямаше достатъчен опит и знание на полския език. Целият том е пълен с много груби грешки, не само лексикални, но също от областта на синтаксис, които правят, че четенето на “Кибериада” от 1969 е съвсем безсмислено, ако читателят има намерение да се запознае с творчеството на Лем, и много интересно, ако желае да се запознае как да не се превежда художествен текст. По подробно тази тема е разработена в една от предишните ми статии¹³. Двата разказа от тази книга бяха превеждани още от Лина Василева, и публикувани в двутомното издание от Лемовите творби, заедно с редица други разкази.

В същото издание се намира и “Повторение”, някога издавано в Полша като разделна книга, днес най-често като част от “Кибериада”. Творбата се състои от три главни части, показващи три различни начина на развитие на света създаден от главните херои. Докато втората част не е особено тежка за преводача, първата и третата причиняват доста проблеми – първата заради архаичния стил на езика, третата пък – заради неологизмите. Трябва да се има предвид, че главната цел на автора в този случай беше да се докаже неразбираемостта на сътвореното, и заради това дори на полския език използваните неологизми са много неясни и много трудно разбираеми. Полският читател може само да се досеща някои значения, но не може да е сигурен, че ги разбира правилно. Има абзаци, състоящи се изцяло от един разговор, в който други думи освен неологизми няма. За съжаление трябва да се забележи, че единственият изход, видян от преводача в този случай, е да се премахне абзаца из творбата, което би трябвало да се приеме като недопустимо.

Най-голямата творба от лудичния цикъл е “Кибериада”, която най-накрая дочака българския превод, през 1998 година, а преводачът бе Светлана Петрова. В сравнение с превода на Кинов, новият е направен много добре, а малко количество грешки не

¹³ Fastyn M., *Kilka słów o bułgarskim przekładzie „Bajek robotów” Stanisława Lema w: Język – komunikacja*, s. 161-179, Opole 2008

пречат във възприемането на творбата, една от най-важните в творчеството на полския писател.

В своята дипломна работа¹⁴ се занимавах точно с въпроса – как българският преводач се е справил с огромното количество неологизми, намиращи се в “Конгрес по футурология”. Задачата му беше много сложна, както е винаги, когато превежданият текст се различава от стандарния език. Но доколкото в случая на архаизация и диалектизация преводачът може да търси подходящ еквивалент в своя език, да търси в древната лексика, или в богатия извор от диалекти, докато при превода на техническите текстове преводачът може да остави чуждата дума, или да опита да я калкира – нали въпросът е да се назове предметът, който действително съществува и вече има свое название в други езици – при превода на неологизми в художествената литература проблемът е много по-сложен. Такива думи обикновено се използват в езика само веднъж, само в една творба, и почти никога не влизат в ежедневна употреба. Ако се вземе предвид, че главната цел на преводача е да се преведе оригиналният текст колкото да е възможно по-правилно, да се запазят впечатленията и идеите, възприемани от читателя на оригиналната творба, се оказва, че за преводача много е важен начинът, по какъв е създадена новата дума. Неологизмът, който няма определена лексикална мотивация, чиято главна цел е да предизвика у читателя чувството на чуждост и неразбираемост, може да остане непроменен (в определеия случай – с използване на транскрипция), или да е заместен с друг неологизъм, също немотивиран. Обаче в случая, когато става дума за лексема, който има лексикална мотивация, задачата на преводача става много по-сложна. Той трябва внимателно да преследи основата на думата, да намери всички връзки с други думи в езика на оригинала, и да се опита да отгатне всичките съчетания, които могат да бъдат предизвикани в съзнанието на читателя. После неговата цел става да намери еквивалентна дума в езика на превода – за да се запази не само прямото значение, но и всичките допълнителни. В особените случаи важна е дори звуковата форма на неологизма. Разбира се, най-високата степен на еквиваленция е много трудна за постигане и в доста случаи е невъзможна, дори ако става дума за превода между езици от една езикова група. Като вземах всичко това предвид, в своите изследвания реших да определя няколко нива на еквиваленция, постигната от преводача. Вземайки като основа категориите, определени от Комисаров¹⁵ и Ликоманова¹⁶, реших, че за правилно определение на видове

¹⁴ Fastyn M. *Neologizmy w „Kongresie futurologicznym” Stanisława Lema i ich translacja na język bulgarski.*

¹⁵ Комиссаров В. Н. *Лингвистика перевода*, Москва 1980

¹⁶ Ликоманова И. *Преводът. Между теорията и практиката*

еквиваленция при превода на неологизмите, които само до известна степен могат да се класират по начин, предвиден за съществуващите в езика думи, ще се наложи да използвам една преработена класификация. Според мен, когато става дума за превода на неологизмите, видове еквиваленция са следни: за пълна еквиваленция, според мен, може да се говори в случая, когато българският неологизъм се създава от българската дума, сходната по значение с полската – когато става дума за неологизми от полския произход, и от същата чужда дума, когато говорим за неологизма, създаден от дума от друг език – най-често латински, гръцки или английски. Според мен, когато неологизъм се формира от основата чужда на полския език, за да се запази пълната еквиваленция, българският неологизъм би трябвало да се създава от основата чужда на българския език, читателят да има възможност сам да отгатне значението и, без да е изложено от преводача с български думи.

Втората степен на еквиваленция, която аз наричам “семантичната”, се появява, когато при създаването на неологизма преводачът запазва значението на думата, но променя нейната форма. Това се отнася преди всичко за неологизми от чужд произход, в случаи, когато преводачът сметна, че по-добре е значението да не се определя с гръцка или латинска дума, неологизмът да е по-лесно разбираем. Въпреки, че такъв подход е разбираем, и в известни случаи допустим, все пак смятам, че по този начин читателят се лишава от удоволствието сам да се досеща и открива непознатите му значения, което е едно допълнително предимство на Лемовите творби, особено, че в повечето случаи няма определени трудности да се изгради българският неологизъм от гръцка или латинска основа. Друго възможно решение би било думите, оригинално създадени от латинските основи, в превода да бъдат изградени от гръцките със същото значение – основа за такова действие би бил фактът, че гръцкото влияние на българския език е значително по-силно от латинското (което обаче преобладава в полския език).

При следващата степен, “функционална” еквиваленция, неологизмът не се създава от същата дума, като в полския текст, но от друга, достатъчно блиска по значение, примерно “депресия” вместо “фрустрация”, или “klusownik” и “спекулант”. Такива случаи при “Конгрес по футурология” не са чести и не водят до погрешното приемане на текста.

Следващият начин, който може да използва преводачът, е така наречен “превод чрез перифраза” – вместо един неологизъм се използва по-обширно описание, което се състои от думите, вече съществуващи в българския език. Преводачът на “Конгреса”

използва този метод доста рядко, най-често в ситуациите, когато не беше възможно да се създаде съответващ неологизм по системни причини. Обаче има и случаи, където беше възможно да се създаде напълно еквивалентен неологизм – в такъв случай използване на перифразата би трябвало да се смята за грешка.

При разглеждането на неологизмите намерих и няколко случая, когато преводачът, вместо да създава неологизъм, обикновено със силен стилистичен оттенък, решава да го предаде с неутрална дума, съществуваща в лексикалния състав на българския език. В тези случаи вече може да се каже за сериозно искажение на авторския текст – в най-много случаи заради неутрализация, а при няколко неологизми се оказва, че преводачът предава смисъл на неологизма по погрешен начин.

Остават още три възможни начина, по които преводачът може да се справи с неологизма. Те са именно:

а) транскрипция – тогава преводачът използва в българския текст полския неологизъм, като го записва с кирилицата, което все пак позволява да се запази поне част от значенията. Начинът най-често се прилага при контаминациите, при които една от съставните части на български звучи доста подобно на полската.

б) погрешна интерпретация на полския неологизъм – при толкова голямо количество на неологизмите преводачът не може да се опази от грешките. Обаче при превода на “Конгреса” те се появяват доста често и са забележимо качество на текста. Най-честата причина на грешките е фонетичното подобие на няколко полски думи и приемане за основа на българския неологизъм думата, която освен фонетичното подобие няма нищо общо с истински използвана от автора.

в) пропускане на неологизма – в целия текст има пет случая, когато преводачът не намира никакъв начин да предаде полския неологизъм и решава да го изтрие из творбата. Това е особено лош начин за работа, защото четири от неологизмите са създадени от латински и гръцки основи и не би било никакъв проблем да се създадат напълно еквивалентни български думи. Трябва обаче да се признае честно, че такива случаи са много рядки – което не е правило при други преводи на Лемовите творби.

Като се вземат предвид всички горе споменати възможни решения на преводача, трябва да се признае, че въпросът на преводаческите стратегии при превода на Лемовите творби е много обширен и изисква от преводача дълбоко познание на специалистичен език, свързан с много научни дисциплини. Голям спектър на използвани от автора стилистични средства също причинява затруднение на преводача. Затова смятам, че от гледната точка на българския читател много е полезно

да се разработи прецизно подготвена критика на достъпни преводи на творбите от Станислав Лем, което ще стане помагало на бъдещите преводачи, а същовременно би помогло на читателите да се доближат до истинския смисъл на четените от тях преводи.

Resume

In that work I present Stanislaw Lem's life and works, especially from the Bulgarian reader's point of view. I'm taking a closer look especially at the characteristics of the Bulgarian translations of Stanislaw Lem's works, and show the problems, caused by an abundance of artistic neologism in the „grotesque-ludic” group of works. To show the possible method of classifying the interpreter's strategies, I use the example of „The Futurological Congress”, where the big number of them can be seen.

Streszczenie

W niniejszej pracy prezentuję życie i twórczość Stanisława Lema, ze szczególnym uwzględnieniem problematyki neologizmów i ich przekładu na inne języki. Wymieniam i omawiam przekłady, dostępne bułgarskiemu czytelnikowi, szczegółowo omawiając strategie translatorskie, wykorzystywane przez tłumaczy. Jako przykład wykorzystany został bułgarski przekład „Kongresu futurologicznego”, jako że utwór ten jest typowym reprezentantem tzw. nurtu groteskowo-ludycznego, szczególnie obfitującego w neologizmy artystyczne, stanowiące olbrzymie wyzwanie dla tłumacza.

Keywords:

Stanisław Lem, Bulgarian translations, neologisms, interpreting strategies

Marcin Fastyn – докторант в Лодзкия университет (Полша). Своята дипломна работа посвети на превода на неологизмите в българския превод на “Конгрес по футурология”, в своята докторска дисертация се занимава с езикова стилизация в превода на гротесково-лудичните творби от Станислав Лем. Автор на няколко статии, посветени на въпроси на превода, за българския читател най-интересната може да е статия *Kilka słów o bułgarskim przekładzie „Bajek robotów” S. Lema*, която бе публикувана в сборника статии от научна конференция в Покшивна (2006).